

Н. В. Папідзе

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника»

Словотворча спроможність дієслів на позначення паракінесичних процесів

Папідзе Н. В. Словотворча спроможність дієслів на позначення паракінесичних процесів. У статті описано структуру словотвірних парадигм дієслів на позначення паракінесичних процесів. Запропоновано виокремлення цих дієслів в окрему лексико-семантичну групу, яка є периферійним компонентом макрополя руху. Встановлено актантну та сирконстантну матриці аналізованих дієслів, визначено їх валентні можливості. Серед похідних першого ступеня деривації виокремлено три блоки: субстантивний, ад'єктивний та вербальний. Простежено процес семантико-словотвірних трансформацій у парі «твірне – похідне». У межах блоків виявлено різнотипні словотвірні значення, реалізовані похідними, та засоби їх вираження.

Ключові слова: рух, валентність, сема, словотвірне значення, твірне, похідне.

Папидзе. Н. В. Словообразовательная способность глаголов на обозначение паракинесических процессов. В статье описана структура словообразовательных парадигм глаголов для обозначения паракинесических процессов. Предложено выделение этих глаголов в отдельную лексико-семантическую группу, которая является периферийным компонентом макрополя движения. Установлены актантная и сирконстантная матрицы анализируемых глаголов, определены их валентные возможности. Среди производных первой степени деривации выделены три зоны: субстантивная, адъективная и вербальная. Прослежен процесс семантико-словообразовательных трансформаций в паре «производящее – производное». В пределах блоков выявлено разнотипное словообразовательное значение, реализованное производными, и средства их выражения.

Ключевые слова: движение, валентность, сема, словообразовательное значение, производящее слово, производное слово.

Papidze N. V. The derivation ability of verbs that denote parakinesic processes. The article describes the structure of word-building paradigms of verbs that describe parakinesic processes. The allocation of verbs in a separate lexical-semantic group, which is a peripheral component of macrofield of motion has been offered. Aktants and syrkonstants matrix of analyzed verbs have been established, valence opportunities have been defined. Among the derivatives of the first degree of derivation three blocks have been singled out: substantival, adjectival and verbal. The process of semantic and word building transformations in a pair «offormative – derivative» has been traced. Within the different types of word building blocks derivational meanings, realized by derivatives, and instruments of their expression have been found.

Key words: movement, valence, seme, derivational meaning, offormative word, derivative.

Макрополе руху займає значне місце серед активного пласту лексики. Виокремлення вербативів, що репрезентують семантику руху частин тіла, в окрему групу (на основі ролі суб'єкта як фактичного виконавця) детерміноване не лише лінгвальними чинниками, а й впливом мовної картини світу, яка вербально репрезентує навколишнє середовище, що продукується свідомістю людини. Як зазначає В. В. Грешук, «твірна основа в структурі онемасіологічних категорій, на основі яких узагальнене відображення дійсності в свідомості певним чином препарується й упорядковується відповідно до конкретних способів номінації, фіксує онемасіологічну ознаку» [2:106]. Таким чином, трансформаційний шлях «від твірного до похідних» є не тільки дериваційним, а й глибинним когнітивного-функціональним актом.

Словотворчу спроможність парних дієслів руху (кореляція односпрямованість / різноспрямованість) вже досліджено на рівні словотвірних гнізд (М. П. Лесюк [3]), на рівні словотвірних парадигм (СП) у зіставному аспекті на матеріалі української та польської мов (Л. В. Сегін [7]). Словотворча спроможність дієслів із семантикою руху частин тіла як периферійних конститuentів макрополя «рух» ще не була окремим предметом лінгвістичного дослідження, що й зумовлює **актуальність** роботи.

Об'єктом аналізу обрано 28 дієслів (*блімати, бобтати, борсатися, вертіти, виліяти, ворухіти, гойдати, двігати, дрігати, знізувати², здвигати (здвігувати), кивати, кліпати, крутіти, лупати, махати, маяти, метляти, мигати, моргати, мотати, плескати, рухати, стенати², тріпати, трясті, трусіти, хитати*), структура яких містить компонент рухової семантики.

Предметом статті є простеження процесу актуалізації семи руху в межах СП вербативів на позначення паракінесичних процесів.

Мета розвідки – виявити особливості структури СП вказаних дієслів та встановити роль валентності твірних у продукуванні похідних. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- визначити валентні можливості твірних;
- описати множину словотвірних значень (СЗ) обраних для аналізу базем;
- виявити набір словотвірних афіксів, які реалізують встановлені СЗ.

Дієслова на позначення паракінесичних процесів належать до периферії макрополя руху, оскільки позначають не «зміну місця знаходження кого-, чого-небудь; перенесення чогось з одного місця в інше» [1:918], а зміну положення частин тіла, що відбувається завдяки конкретній фізіологічній дії фактичного суб'єкта. Як правило, дієслова на

позначення руху частин тіла використовуються для експресивно-оцінної характеристики певної ситуації, для словесного оформлення невербалики: – *От Стефанівна! – скрушино похитала головою сусідка. – Повірила якомусь аферисту* [5]; *Даза махнула рукою – зникни, мовляв* [4].

Актантна рамка аналізованих дієслів має таку структуру: S-M-I (=o), де S – суб'єкт, M (англ. movement) – рух, I (=o) – т. зв. «інструментальний об'єкт» (назва позиції зумовлена використанням об'єкта в інструментальній функції). Лівобічною є позиція суб'єкта руху, тобто живої істоти (людини, тварини), якій належить роль фактичного виконавця руху: *Ольга приклала вказівний палець до вуст і кивнула сестрі «ходімо»* [8]; *Туман [собака], ніби зрозумівши її слова, вийшов на вулицю, востаннє прощально махнув жінці хвостом і подибавав порожньою вулицею* [8]. Тобто реальним виконавцем є істота, яка каузує рух власних частин тіла. Правобічною є позиція інструментального об'єкта (твірним властиве альтернативне керування: О. в. і рідше – Зн. в.): *Федір з Оксаною махали на прощання руками, доки не зникли з поля зору* [8]. Названа позиція часто не знаходить вербалізованого вираження та елімінується: *Варя, ледь стримуючи себе, щоб не розплакатися, лише кивала на знак згоди* [8]. Аналізовані слова-мотиватори характеризуються вузькою сполучуваністю, порівняймо: **кива́ти** (розм. **мота́ти**) найчастіше поєднується з іменником *голова* в орудному відмінку: *Іван Михайлович підвівся, кивнув головою, а Кузьма Петрович оголосив перший пункт черги денної – вибори нового голови сільської ради* [8]; **блімати**, **кліпати**, **морга́ти**, **мига́ти** – з іменниками *повіки*, *вії*, *очі* в орудному відмінку: – *Тату, я піду проведу Марічку, – знайшлася Варя, бо подруга перестала плакати, лише роззублено кліпала очима* [8]; *Стара Секлета лише кліпала очима, не розуміючи у чому річ* [8]; **зни́зувати**, **здви́гати**, **стенáти** – з іменником *плече* (рідше – *рамено*) в орудному відмінку множини: – *Не розумію, – знизила плечима Валентина Петрівна. – Як? Сама?* [5]; *Не знаю, – стєнула плечима Варя. – Я хочу побачити, чи поберемося ми з Андрієм, чи ні, – сказала дівчина...* [8].

Серед похідних першого ступеня деривації виділяємо три блоки: субстантивний, ад'єктивний та вербальний.

Найбільшою кількістю конститuentів субстантивного блоку характеризується СЗ «опредметнена дія»: *блімання*, *бóвтання*, *бóрсання*, *верті́ння*, *вилья́ння*, *воруші́ння*, *гойда́ння*, *дрига́ння*, *зни́зування*², *здви́гнення*, *кива́ння*, *кліпа́ння*, *круті́ння*, *кру́чення*, *лу́пання*, *маха́ння*, *ма́яння*, *мига́ння*, *морга́ння*, *мота́ння*, *рух 5*, *ру́хання*, *ру́ханка* (діал. *ру́хавка*), *тріпа́ння*, *трясі́ння*, *трусі́ння*, *хита́ння*, *хитані́на*. Вербативам *мах*¹, *кив*, *киво́к* властива семантика обрамленої одноразовості (вихідне і кінцеве положення інструментального об'єкта при здійсненні руху є тотожним). У похідних *плєскáння*, *плєскі́т*, *тріпа́ння*, окрім семи руху, актуалізується сема «звучання».

Зафіксовано похідні зі значенням фізичного стану: *верті́жє* («хвороба овець, кіз, яку викликають личинки стрічкового глиста, що потрапляють у мозок внаслідок чого тварина кружляє в агонії» [1:123]), *верті́чка*¹ (те саме, що вертіж), *дриго́та*, *тря́ця 1*, *верті́го* («запаморочення (голови)» [1:122]).

Основними суфіксами, які беруть участь в реалізації СЗ «опредметнена дія», є -анн- (-янн-), -інн-, -енн- та нульовий суфікс; зафіксовані й поодинокі суфікси (-анк-, -анин-, -іт-, -іж-, -ячк-, -от-, -ц-).

СЗ «суб'єкт руху» поділяємо на два підзначення:

а) суб'єкт-людина: *кліпко́*, *верті́голова*, *маха́льник*, *маха́льний*, *моргу́н*, *моргослі́пий* («який моргає занадто часто» [1:690]);

б) суб'єкт-тварина: *крутиго́лівка*, *верті́гузка 1*, *верту́н*¹ (2. «голуб штучно виведеної породи, що може у польоті перекидатися через голову або крило» [1:123]), *верті́чка*² («водяний жук» [1:123]), *трясі́хвіст*, *трясогу́зка 1*, *коло́вертка* (біол. «мікроскопічний організм, навколо ротового отвору якого розташовані рухливі війки для затягування їжі» [1:555]).

У складі такого СЗ мають місце композитні утворення, структуру яких можна описати універсальною перифразою «той, хто рухає чимось», наприклад: *верті́голова* → той, хто вертить головою; *трясі́хвіст* → той, хто трусить хвостом. Проте семантика складного іменника не завжди впливає із суми значень його компонентів, порівняймо: значення субстантива *коло́вертка* недостатньо пояснити встановленою вище перифразою, тому для коректного розуміння значення цього субстантива потрібен глибший деталізований розподіл його компонентів: той (організм), хто переміщує (вертить) щось (їжу) за допомогою чогось (війки, розташовані навколо рота).

Способами та засобами реалізації СЗ «суб'єкт руху» є суфіксація (-к-, -льн-, -льник-, -ун-, -ячк-) та композиція основ (поряд з суфіксацією та інтерфіксацією).

СЗ «інструментальний об'єкт» маніфестоване кількома похідними субстантивами: *верте́л* («горб у верхній частині гомілкової кістки, до якого прикріплюються м'язи стегна» [1:122]), *клі́пка*, *клі́пайка*, *клі́павка* (повіка), *морга́й* (око), *моргу́лець* (око), *верті́юг* (1. *анат.* «Горб у верхній частині гомілкової кістки, до якого прикріплюються м'язи стегна»; 3. «другий від основи членик ноги комахи» [1:123]). У творенні цих похідних беруть участь такі суфікси: -л-, -к-, -айк-, ець-, -юг-.

Ад'єктивний блок є найменшим і представлений двома СЗ: «ознака суб'єкта за дією, яку він виконує» (*верті́ливий*, *верті́лявий*, *верті́кий 1*, *лу́пáтий*, *ворушкі́й*, *ворухкі́й*, *ворухлі́вий*) та «ознака інструментального об'єкта за дією, яка спрямована на нього» (*вер́чений*, *ру́ханий*, *рухо́мий 5*, *маха́льний*, *мига́льний* (*анат.* «пов'язаний з процесом мигання, який здійснює мигання»). *Мигальна перетинка ока* [1:666]), *мига́ючий*, *рухлі́вий 2а, б*). Усі ад'єктивні новотвори сформовані за участі суфіксів (-к-, -лив-, -ляв-, -ат-, -ен-, ан-, -ом-, -льн-). СЗ цього блоку є продуктом репрезентації субстанціональної

(суб'єктної та об'єктної відповідно) валентності. Прикметники, які зреалізують субстанціональну валентність, поєднуються з дієсловами конкретної семантики [6:402], порівняймо: *вертлива людина, лупатий чоловік; мигальний м'яз, рухливе обличчя*.

Вербальний блок є найбагатшим серед іншим за кількістю конститuentів, тому в його межах мають місце різноманітні значеннєві трансформації. Процес семантичних метаморфоз у вербальній зоні забезпечується сполучувальним зв'язком твірних із сирконстантними елементами. Таке валентне злиття детермінує появу похідних першого ступеня з новим значеннєвим відтінком. Отже, таку метаморфозу можна зобразити у вигляді математичної формули суми доданків $A + B = C$, де A – це твірне, B – це сирконстанти (факультативні поширювачі, фазові слова тощо), C – похідне слово, в якому відбито семантичну видозміну: махати (твірне дієслово руху) + почати (фазове слово) = замахати (почати махати): *Діти замахали крихітними ручками* [4] / = Діти почали махати крихітними ручками. Змістова структура таких речень є абсолютно рівнозначною.

Великою кількістю темпорально модифікованих вербативів репрезентоване СЗ «почати рух» (*зарухати, забóвтати* 3, *заблімати, завертіти, забóрсатися* 2, *завиляти, заворушіти, задрігати, закивати, закліпати, скліпати* (діал.), *закрутіти*² 3, *залупати, замахати, замаяти*² 2, *заметляти, замигати, заморгати, замотати*², *заплескати, затріпати, затрясті* 3, *затрусіти*² 1, *захитати*): *Зося ж як уперше побачила той оркестр-дивовижу, захоплено в долоні заплескала* [5]; *Яшко бачив, як до мами свеї заговорила. Як та щось відповіла, потім руками замахала, явно сердячись* [5].

СЗ «здійснювати рух якийсь час» фіксує часові трансформації у парі твірне-похідне (*порухати* 2, *побóвтати, поворушіти, повертіти* 1, *поблімати, побóрсатися, повиляти* 1, *погойдати, прогойдати, подвігати, покліпати, покрутіти* 2, *викручувати* 4, *полупати, відмахувати* 1, *промахати, помахати* 1, *оплєскувати, покивати, помигати, поморгати, помотати, поплєскати, потріпати, потрясті/потрясати* 1, *натрясті* 2, *протрясті* 4, *потрусіти* 1, *стріпати* / *стріпувати* 2, 3, *похитати*): *Тоді похитав [Едик] чомусь головою, схопив однією рукою сумку з продуктами, а другою рукою Віту за кисть руки* [4].

Найменш продуктивними виступають аналізовані твірні у продукуванні девербативів із СЗ

«завершити рух» (*перелупати, відплєскати, відмахати*).

Основним засобом реалізації темпоральних модифікацій є префіксація, де твірною базою є ціле дієслово: за- + твірне (*замахати, захитати* тощо); с- + твірне (*скліпати*), по- + твірне (*порухати, побóвтати*), про- + твірне (*прогойдати, протрясті*), пере- + твірне (*перелупати*), від + твірне (*відплєскати*).

Валентність ступеня інтенсивності і міри виконання дії відображають наступні СЗ:

1) СЗ «здійснити однократний рух»: *рухнути, блімнути, вильнути, ворухнути, двигнути, дрігнути, кивнути, скивнути* (розм.), *кліпнути, крутнути* 1, *лупнути*¹, *мигнути, моргнути, мотнути, тріпнути, тряснути, труснути*. Девербативи з цим значенням творяться суфіксальним способом за участі суфікса -ну-.

2) СЗ «здійснювати рух з інтервалами»: *побóвтувати, поблімувати, погойдувати, видрігувати* 1, *подрігувати, поківувати, наківувати, покліпувати, покручувати, помахувати, помóргувати, промóргувати* 1, *поллєскувати і попліскувати* 3, *потріпувати, потрушувати, похитувати* (конфіксальний спосіб: по- + -ува-, ви- + -ува-).

3) СЗ «інтенсивно здійснювати рух»: *розкиватися, розкліпатися, розмахатися, розморгатися, вимóргувати, змигати, розхитати*. Реалізацію цього СЗ уможливорюють різноманітні способи словотворення: префіксально-постфіксальний (роз- + ся-), конфіксальний (ви- + -ува-), префіксальний (з-, роз-).

Субстанційна валентність реалізується не лише в іменній зоні, але й у похідних вербального блоку. Тут вона представлена СЗ «здійснюючи рух, зміщувати інструментально-пасивний об'єкт у позицію суб'єкта», яке твориться за допомогою постфікса -ся: *бóвтатися* 3, *вертітися, ворушітися, дрігатися, киватися, стенатися/стену́тися, хитатися*.

Векторна валентність реалізується у двох СЗ, які представлені поодинокими девербативами: «здійснити рух по горизонталі» (*скрутіти* 2) та «здійснити рух по вертикалі» (*змахнути* 1): – *Точно – нащо? – Сестра Едуарда кволю змахнула висохлою жовтою рукою з густо висіяними рудими плямами* [4].

Таблиця. Кількісна продуктивність девербативів

Зона	Субстантивна	Ад'єктивна	Вербальна	
Кількість	60	14	106	180

Таким чином, дієслово-мотиватор виступає основним фіксатором процесів позамовної дійсності, а семантико-валентні особливості бази є

найважливішими факторами впливу на реалізацію її словотворчої спроможності.

СП похідних, мотивованих дієсловами на позначення паракінесичних процесів, мають

тризонну субстантивно-ад'єктивно-вербальну будову. Найбільшим є вербальний блок, менша продуктивність твірних представлена субстантивним блоком, найменша – ад'єктивним (див. *Таблицю*). В межах кожної з зон виявлено 14 СЗ: субстантивна → «опредметнена дія», «суб'єкт руху», «інструментальний об'єкт»; ад'єктивний → «ознака суб'єкта за дією, яку він виконує», «ознака інструментального об'єкта за дією, яка спрямована на нього»; вербальний → «почати рух», «здійснювати рух якийсь час», «завершити рух», «здійснити однократний рух», «здійснювати рух

з інтервалами», «інтенсивно здійснювати рух», «здійснюючи рух, зміщувати інструментально-пасивний об'єкт у позицію суб'єкта», «здійснити рух по горизонталі», «здійснити рух по вертикалі».

Найпродуктивнішими способами словотворення виступають префіксація (вербальний блок) та суфіксація (субстантивний та ад'єктивний блоки).

Подальші перспективи таких дериватологічних досліджень вбачаємо у студіюванні інших компонентів лексико-семантичних груп макрополя руху, що дасть змогу створити комплексне уявлення про словотворчу поведінку аналізованих твірних.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред. В. Т. Бусел]. — Київ. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
2. Грещук В. В. Твірна основа як типологізувальний чинник у словотворі / В. В. Грещук // Студії з українського мовознавства : Вибрані праці. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. — С. 103-111.
3. Лесюк Н. П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР / украинский язык” / Н. П. Лесюк. — К., 1982. — 24 с.
4. Лис Володимир. Країна гіркої ніжності / В. Лис. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. — 368 с.
5. Лис Володимир. Століття Якова / В. Лис. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2010. — 240 с.
6. Морозова Т. С. Отражение валентностей производящего глагола производными разных частей речи / Т. С. Морозова // Актуальные проблемы русского словообразования. — Ташкент : Укитувчи, 1982. — С. 401—405.
7. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Л. В. Сегін. — Донецьк, 2003. — 20 с.
8. Талан Світлана. Розколоте небо / С. Талан. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. — 352 с.